

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Τμ. ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

Π.Μ.Σ «ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ»

Τίτλος Εργασίας:

«Φύλο και Κοινωνική Επανένταξη»

Συντιχάκη Ειρήνη

Επιβλέπουσα: Ζαραφωνίτου Χριστίνα

Αθήνα, 2021

Πίνακας περιεχομένων

Εισαγωγή: Ορισμός της Κοινωνικής Επανάταξης	3
Πως Διαμορφώνεται η Κοινωνική Επανάταξη Εντός των Σωφρονιστικών Καταστημάτων.....	5
1. Οικογενειακή Επανάταξη.....	8
1.1 Μητέρες Κρατούμενες.....	8
1.1.1 Μητέρες Κρατούμενες με ανήλικα τέκνα στη φυλακή	10
1.2 Πατέρες Κρατούμενοι	12
2. Επαγγελματική Επανάταξη.....	15
2.1 Ιδιαιτερότητες Εργασιακών Δικαιωμάτων Γυναικών Κρατουμένων Συγκριτικά με Άρρενες Κρατούμενους.....	16
Αποφυλάκιση και Μεταϊδρυματική αρωγή	20
Επίλογος και Συμπεράσματα.....	22
Βιβλιογραφικές Αναφορές.....	24

Εισαγωγή: Ορισμός της Κοινωνικής Επανένταξης

Τα τελευταία χρόνια το ζήτημα της επανένταξης και της καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού πρώην φυλακισμένων, έχει έρθει ξανά στο προσκήνιο με όλη την επιστημονική κοινότητα ν' αναζητά τρόπους ομαλής επιστροφής και αφομοίωσης των αποφυλακισμένων στην ελεύθερη κοινωνία. Κατά τη δεκαετία του '70 η έρευνα που ασχολήθηκε με τις εφαρμογές των σωφρονιστικών προγραμμάτων, τη σχέση της υποτροπής με τη διάρκεια της επιβληθείσας ποινής, τη μεταχείριση των κρατουμένων τόσο εντός όσο κι εκτός των τειχών της φυλακής, κατέληγε σε πορίσματα ότι «τίποτα δεν λειτουργεί» (nothing works)¹. Ωστόσο αργότερα και ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1990 κι έπειτα, έγιναν προσπάθειες σχεδιασμού προγραμμάτων που είχαν ως στόχο να επανακοινωνικοποιήσουν επιτυχώς τους αποφυλακισμένους, έχοντας ως αποτέλεσμα τη διαπίστωση ότι τελικά «κάτι λειτουργεί» (something works). Το επιστημονικό ενδιαφέρον γύρω από την κοινωνική επανένταξη, λοιπόν, ανανεώθηκε και στράφηκε σε περισσότερο στοχευμένες ενέργειες αναφορικά με την επιστροφή των κρατουμένων στο ελεύθερο περιβάλλον, εστιασμένες στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και τις ανάγκες αυτού του ετερογενούς έγκλειστου πληθυσμού².

Ως κοινωνική επανένταξη ορίζεται, λοιπόν, η διαδικασία, κατά την οποία γίνεται η μετάβαση του αποφυλακισμένου από το έγκλειστο περιβάλλον του σωφρονιστικού καταστήματος πίσω στην κοινωνία, με την προσαρμογή του στις απαιτήσεις της και την προσπάθειά του να διατηρήσει μία ζωή αποκομμένη από το έγκλημα³ για την αποφυγή της υποτροπής. Επιπλέον, ο Maruna και οι συνεργάτες του (2004)⁴ διέκριναν μεταξύ της πρωτογενούς και της δευτερογενούς αποχής από το έγκλημα, ορίζοντας την πρωτογενή ως την άμεση απομάκρυνση από αυτό, όπως συμβαίνει μ' έναν τοξικοεξαρτημένο κατά το πρώτο διάστημα της απεξάρτησής του, και τη δευτερογενή ως τη μακροπρόθεσμη, χρόνια αποχή από εγκληματικές δραστηριότητες των προηγουμένων «επίμονων» εγκληματιών. Ωστόσο αν και το βάρος της κοινωνικής επανένταξης δίνεται, στην

¹ Martinson, R. (1974). "What works? Questions and answers about prison reform", *The Public Interest*, 35, (22-54), (σελ. 48 επ.).

² Albrecht H. J., (2002). «Εξελίξεις στο σύγχρονο σωφρονισμό: Φυλακή και Εγκλεισμός στις Σύγχρονες Κοινωνίες», Επίμετρο στο Χάϊδου, Α., *Το Σωφρονιστικό Σύστημα. Ζητήματα Θεωρίας και Πρακτικής*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη. (σελ. 215 επ.).

³ Davis, C., Bahr, S., Ward, C. (2012). "The process of offender reintegration: perceptions of what helps prisoners reenter society", *Criminology and Criminal Justice*, 13(4), (446-469), (σελ. 448).

⁴ Maruna, S., Immarigeon, R., και LeBel, T. (2004). *Ex-Offender Reintegration: Theory and Practice*. Στο S. Maruna, & R. Immarigeon (επιμ.), *After Crime and Punishment: Pathways to Offender Reintegration* (pp. 1-25). Willan.

αποχή του ατόμου από την εγκληματική δραστηριότητα⁵, είναι σημαντικό να λεχθεί ότι στην πραγματικότητα η αποχή δεν ταυτίζεται πάντα με μια επιτυχημένη προσαρμογή πίσω στη ζωή εκτός φυλακής⁶. Η «επανατοποθέτηση» του ατόμου στην ελεύθερη κοινωνία περιλαμβάνει όλες τις μορφές κοινωνικοποίησης που είναι απαραίτητες για μία υγιή ανάπτυξη της προσωπικότητας του ατόμου, δηλαδή αφορά στην οικογενειακή, την κοινωνική και την επαγγελματική του επανένταξη ενώ παράλληλα είναι εξίσου απαραίτητη και η εικόνα που σχηματίζει το ίδιο το άτομο για τον εαυτό του αναφορικά με την αλληλεπίδραση του με το κοινωνικό περιβάλλον και τη σχέση του με την εγκληματικότητα. Εξετάζοντας, λοιπόν, τις εκφάνσεις της κοινωνικής επανένταξης που συνδιαμορφώνουν την πραγματικότητα του ατόμου μετά την αποφυλάκισή του, προκύπτει η διαπίστωση ότι η επανένταξη δεν αποτελεί μία ενιαία, μονόδρομη διαδικασία για όλους τους πληθυσμούς. Αντιθέτως διαφοροποιείται ανάλογα με την ηλικία, το φύλο, την κοινωνικοοικονομική κατάσταση⁷, το είδος του εγκλήματος κ.λπ. του κάθε μεμονωμένου ατόμου. Στην παρούσα εργασία θα διερευνηθεί ο παράγοντας του φύλου και πως επηρεάζει την επανατοποθέτηση του ατόμου στην ελεύθερη κοινωνία, μέσα από το πρίσμα της οικογενειακής, της κοινωνικής και της επαγγελματικής του επανένταξης. Θα εξετασθούν οι έμφυλες διαστάσεις της επανένταξης των αποφυλακισμένων, μέσα από την αναζήτηση απαντήσεων σε ερευνητικά ερωτήματα όπως «ποιο φύλο επανεντάσσεται επαρκέστερα και αποτελεσματικότερα», «ποιο αντιμετωπίζει περισσότερες δυσκολίες», «σε ποιον τομέα της επανένταξης παρατηρούνται οι μεγαλύτερες δυσχέρειες και γιατί», ενώ παράλληλα διατυπώνονται και οι υποθέσεις ότι «αναφορικά με το γονικό τους ρόλο, οι γυναίκες κρατούμενες είναι πιο ευνοημένες από τους άνδρες ενώ αντιθέτως σχετικά με την εργασιακή επανένταξη, οι άνδρες αποφυλακισμένοι γίνονται πιο εύκολα αποδεκτοί στην αγορά εργασίας σε σχέση με τις γυναίκες».

⁵ Laub, J.H., Sampson, R.J. (2001). "Understanding desistance from crime". Στο: Tonry M (επιμελ.) *Crime and Justice: An Annual Review of Research*. Chicago, IL: University of Chicago Press, (1-69), (σελ. 8 επ.).

⁶ LeBel, T.P., Burnett, R., Maruna, S., Bushway, S. (2008). "The 'chicken and egg' of subjective and social factors in desistance from crime". *European Journal of Criminology*, 5(2), (131-159).

⁷ Για τη μελέτη της σχέσης μεταξύ κοινωνικοοικονομικής κατάστασης και επανένταξης βλ. επίσης: Liem, M., Weggemans, D. (2018). "Reintegration Among High-Profile Ex-Offenders". *Journal of Developmental and Life-Course Criminology*, 4(1), (473-490).

Πως Διαμορφώνεται η Κοινωνική Επανάταξη Εντός των Σωφρονιστικών Καταστημάτων

Η επιρροή της Νέας Κοινωνικής Άμυνας του Marc Ancel και το αναμορφωτικό ιδεώδες, οδήγησαν το ποινικό δίκαιο, με την ποινή που επιβάλλει στον εγκληματία, να στοχεύει στην επανακοινωνικοποίηση του⁸, παρέχοντας του τ' απαραίτητα εφόδια (εκπαίδευση, εργασία, ικανοποιητική κοινωνικοποίηση) τόσο κατά το διάστημα έκτισης της ποινής του όσο και αργότερα, μέσω της μετασωφρονιστικής αρωγής. Έτσι φαίνεται πως, η κοινωνική επανάταξη του κρατουμένου αφορά σε μία διαρκή διαδικασία που δεν απομονώνεται μόνο μετά την αποφυλάκιση του αλλά διαμορφώνεται και κατά την περίοδο του εγκλεισμού του.

Όπως περιγράφει η Πιτσελά «σύμφωνα με τα στοιχεία του Υπουργείου Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, την 1.5.2015 σε σύνολο 11.447 κρατουμένων στα καταστήματα κράτησης της χώρας, οι γυναίκες κρατούμενες ήταν 581 ή το 5,2% του συνόλου των κρατουμένων, ενώ οι άνδρες ήταν 10.856 άτομα ή το 94,8%. Το σωφρονιστικό σύστημα απασχολείται σχεδόν αποκλειστικά με άνδρες. Οι γυναίκες αποτελούν σταθερά μια μικρή μειονότητα στο σωφρονιστικό σύστημα, μια ιδιαίτερα ευάλωτη κατηγορία κρατουμένων (όπως επίσης οι ανήλικοι, οι μετανάστες, οι ανάπηροι, οι σοβαρά ασθενείς ή οι υπερήλικες)»⁹. Το ότι οι γυναίκες υποεκπροσωπούνται στα καταστήματα κράτησης προκύπτει επειδή τελούν λιγότερο επονείδιστα εγκλήματα (κυρίως αναφορικά με τα βίαια εγκλήματα) ενώ είναι σχετικά σπάνια και η ύπαρξη προηγούμενων καταδικών τους, ιδίως σε στερητικές της ελευθερίας ποινές, καθώς έχουν συχνότερα λευκό ποινικό μητρώο¹⁰. Παράλληλα, με βάση τα στοιχεία της Γενικής Γραμματείας Αντεγκληματικής Πολιτικής, την 1.1.2021¹¹, στα καταστήματα του Κορυδαλλού ήταν τοποθετημένοι 1252 ενήλικοι άνδρες, εν αντιθέσει με τις 123 ενήλικες γυναίκες ενώ το ποσοστό πληρότητας των καταστημάτων, ήταν 132% και 80,46% αντίστοιχα. Όπως παρατηρούν σε παλαιότερη έρευνά

⁸ Χάιδου, Α. (2018). Ποινολογία- Σωφρονιστική. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη. (σελ. 49.)

⁹ Πιτσελά, Α. (2016). Γυναίκες στις ελληνικές φυλάκες. Στο: Γασπαρινάτου, Μ. (Επιμ.), *Εγκλημα και Ποινική Καταστολή σε Εποχή Κρίσης- Τιμητικός Τόμος για τον καθ. Κουράκη Ν.*, Αθήνα: εκδ. Σάκκουλας. Όπως ανακτήθηκε από: <http://crime-in-crisis.com/>.

¹⁰ Βλ. Heidensohn, F. (1994). Gender and Crime. Στο: Maguire, M., Morgan, R., Reiner, R. (Επιμ.), *The Oxford Handbook of Criminology*, (σελ. 997 επ.)

¹¹ Όπως ανακτήθηκαν τα στατιστικά στοιχεία από το Υπουργείο Προστασίας του Πολίτη: <http://www.minocp.gov.gr> (23/05/2021).

τους, οι Μητροσύλη και Φρονίμου¹² «Αν και ο αριθμός των γυναικών κρατουμένων είναι κατά πολύ μικρότερος των ανδρών, εντούτοις η στενότητα των χώρων των Γυναικείων Φυλακών Κορυδαλλού αποτελεί σοβαρό πρόβλημα. Θάλαμοι με στοιβαγμένες 25 ή και περισσότερες κρατούμενες και ατομικά κελιά που στεγάζουν τρία ή και τέσσερα άτομα, δημιουργούν συνωστισμό που δυσκολεύει τόσο τις σχέσεις μεταξύ κρατουμένων όσο και τους φύλακες και το προσωπικό της φυλακής». Αυτός ο συγχρωτισμός αποτελεί πρόβλημα, υπό το πρίσμα της κοινωνικής επανένταξης, καθώς όχι μόνο διευκολύνει την άσκηση επιρροής των πιο παλαιών επί των νεότερων παραβατών, αλλά και δυσχεραίνει την ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών που προσφέρονται από το σωφρονιστικό κατάστημα.

Πρόβλημα, επιπλέον, αποτελεί, η απουσία αυτοτελών καταστημάτων κράτησης ανήλικων γυναικών, εν αντιθέσει με τα τέσσερα καταστήματα που διαθέτει η ελληνική πολιτεία για τ' ανήλικα αγόρια στον Αυλώνα, στο Βόλο, στη Κασσαβέτεια και στην Κόρινθο. Το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα επιτάσσει, χωρίς εξαίρεση, οι ανήλικοι παραβάτες να διαχωρίζονται από τους ενήλικους και να τυγχάνουν αντιμετώπισης ανάλογης προς την ηλικία και τη νομική τους θέση (αρ. 10 παρ. 3 εδ. δ'), ενώ ειδικότερα η Διεθνής Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού ορίζει ως γενικό κανόνα (αρ. 37 περ. γ' εδ. β') ότι κάθε παιδί που στερείται την ελευθερία του χωρίζεται από τους ενήλικες, «εκτός εάν θεωρηθεί ότι είναι προτιμότερο να μη γίνει αυτό για το συμφέρον του παιδιού», και έχει το δικαίωμα να διατηρήσει την επαφή με την οικογένειά του με αλληλογραφία και με επισκέψεις «εκτός εξαιρετικών περιστάσεων». Τελικά αν και ο ελληνικός Σωφρονιστικός Κώδικας προβλέπει την κατά κανόνα χωριστή κράτηση των κρατουμένων νεαρής ηλικίας από τους λοιπούς κρατουμένους (άρθρο 12 ΣΚ), στην πράξη αυτό δεν εφαρμόζεται για τ' ανήλικα κορίτσια. Κρίνεται αναγκαία η δημιουργία αποκεντρωμένων καταστημάτων κράτησης, με τον μικρότερο δυνατό πληθυσμό προκειμένου να καθίσταται δυνατή η εξατομικευμένη μεταχείριση και να ενδυναμώνονται οι κοινωνικές επαφές ανάμεσα στις κρατούμενες και τις οικογένειές τους (ιδίως με τους γονείς και τα παιδιά τους) και κατ' επέκταση να διευκολύνονται οι προϋποθέσεις για την κοινωνική (επ)ανένταξη μετά την αποφυλάκιση¹³. Παρά το ρητά κατοχυρωμένο στη Διεθνή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού δικαίωμα των παιδιών να διατηρούν την επαφή με την οικογένειά τους με επισκέψεις, όχι

¹² Μητροσύλη, Μ., Φρονίμου, Ε. (2008). *Οικογενειακή, κοινωνική και επαγγελματική επανένταξη ειδικών ομάδων πληθυσμού: Η περίπτωση των γυναικών κρατουμένων*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών. (σελ. 38).

¹³ Πιτσελά, Α. (2016). Ο.π.

σπάνια οι οικείοι των (αρρένων και θηλέων) ανήλικων κρατουμένων δεν είναι σε θέση να τους επισκέπτονται στα ειδικά καταστήματα ή τμήματα νέων λόγω του κόστους και του χρόνου που απαιτούνται για την πραγματοποίηση των επισκέψεων¹⁴.

Κοντά στα προηγούμενα βρίσκεται και η νομοθετική κατοχύρωση των δικαιωμάτων των κρατουμένων, για τα οποία ο Αλεξιάδης υποστηρίζει ότι *«εφόσον ο ποινικός νομοθέτης απείλησε για συγκεκριμένο έγκλημα ποινή κατά της ελευθερίας, προφανώς θέλησε προσβολή εκείνου μόνο του θεμελιώδους δικαιώματος»*¹⁵ και άρα οι κρατούμενοι διατηρούν τα δικαιώματά τους που αποβλέπουν στη εξασφάλιση της κοινωνικής τους επανένταξης. Έτσι στο νέο Σωφρονιστικό Κώδικα [Ν. 2776/1999] έγινε προσπάθεια σύγκλισης του «δικαιϊκού» με το «αναμορφωτικό πρότυπο» με την ενσωμάτωση καινοτόμων θεσμών που στοχεύουν στην ομαλή επάνοδο των κρατουμένων στην κοινωνία και προβλέπονται ρυθμίσεις σχετικά με τη ψυχαγωγία, την ασφάλιση, την εκπαίδευση και την επικοινωνία με την οικογένειά τους. Πιο συγκεκριμένα, στα άρθρα 34-64 και 81-82 του Σωφρονιστικού Κώδικα κατοχυρώνονται νομικά τα δικαιώματα που αποβλέπουν στη συμφιλίωση των εγκλειστών με την οικογένειά τους και στη σύσφιξη των κοινωνικών δεσμών με το ευρύτερο περιβάλλον καθώς επίσης και στην εργασιακή τους επανένταξη¹⁶. Το νομικό αυτό πλαίσιο αφορά όλους τους κρατούμενους σε όλα τα σωφρονιστικά καταστήματα της χώρας, ανεξαρτήτως φύλου, ενώ μόνο στο αρ.13 γίνεται η αναφορά ότι: *«Στα καταστήματα ή στα ιδιαίτερα τμήματα κράτησης γυναικών οι κανόνες διαβίωσης και τα προγράμματα που εφαρμόζονται σε αυτά προσαρμόζονται στις ανάγκες τους φύλου τους»*. Παρ' όλα αυτά, γίνεται φανερό πως λόγω της έλλειψης χώρων δημιουργούνται φαινόμενα συνωστισμού, έχοντας ως αποτέλεσμα την απουσία επαρκών δομών και προγραμμάτων, περιορίζοντας τις δυνατότητες των κρατουμένων για ανάπτυξη δεξιοτήτων που να ευνοούν την εργασιακή τους επανένταξη μετά την έκτιση της ποινής ενώ παράλληλα παρατηρείται υποστελέχωση εξειδικευμένου προσωπικού, με αποτέλεσμα όσοι κοινωνικοί λειτουργοί εργάζονται στη φυλακή, απασχολούνται με γραφειοκρατικού τύπου εργασίες παρά με την ουσιαστική συμβουλευτική υποστήριξη και προετοιμασία της κοινωνικής και εργασιακής επανένταξης των κρατουμένων¹⁷.

¹⁴ Πιτσελά, Α. (2016). Ό.π.

¹⁵ Αλεξιάδης, Στ. (1990). *Ανθρώπινα Δικαιώματα – Ποινική Καταστολή – Δώδεκα Μελέτες*. Αθήνα-Κομοτηνή : εκδ. Σάκκουλα. (σελ. 128).

¹⁶ Συγκεκριμένα βλ. κεφ. 5: αρ. 34-39, κεφ. 6: αρ. 40-50, κεφ. 7: αρ. 51-58, κεφ. 8: 59-63, κεφ. 12: 81-81.

¹⁷ Θανοπούλου, Μ., Φρονίμου, Ε., Τσιλιμγκαγκη, Β. (1997). *Αποφυλακισόμενες γυναίκες: Το δικαίωμα στην Επαγγελματική Επανένταξη*. Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Σάκκουλα. (σελ. 54).

Ταυτόχρονα γίνεται αντιληπτό ότι, αν και φαινομενικά υπάρχει ισονομία απέναντι στα δικαιώματα των κρατούμενων και τυπικά δε γίνονται διαχωρισμοί βάσει του φύλου τους, στην πραγματικότητα γεννώνται ανισότητες που απορρέουν από τη συλλογική συνείδηση και τις κοινωνικές αναπαραστάσεις για τους ρόλους και τη θέση των δύο φύλων στην κοινωνία που αντανακλώνται κατά συνέπεια και στο κομμάτι της κοινωνικής επανένταξης των αποφυλακισμένων.

1. Οικογενειακή Επανένταξη

Ένα από τα σοβαρότερα προβλήματα της οικογενειακής επανένταξης αφορά στη διατήρηση της γονεϊκότητας του ατόμου που βρίσκεται κρατούμενο στο σωφρονιστικό κατάστημα, το οποίο συναντά πολλά εμπόδια στην επιτέλεση του ρόλου του γονιού, του συζύγου, του συντρόφου που αναπτύσσονται λόγω του εγκλεισμού του. Την ίδια στιγμή, τα παιδιά, οι σύζυγοι, οι γονείς και οι στενοί συγγενείς των φυλακισμένων, αφενός αισθάνονται τη συναισθηματική στέρηση από τον επιβαλλόμενο αποχωρισμό και αφετέρου αντιμετωπίζουν προβλήματα, από την αποδιοργάνωση της καθημερινής τους ζωής και των συνεπειών του στιγματισμού.

1.1 Μητέρες Κρατούμενες

Περιγράφοντας, οι Μητροσύλη και Φρονίμου¹⁸, τα δεδομένα της έρευνας στις Ελληνικές Φυλακές¹⁹, διατυπώνουν ότι οι περισσότερες γυναίκες κρατούμενες έως 25 ετών, είχαν καλές σχέσεις με τους γονείς τους, επισημαίνοντας ωστόσο ότι αισθάνονταν πιο κοντά με τη μητέρα τους, ενώ αναφορικά με τους άνδρες κρατούμενους, διαπιστώθηκε σε έρευνα της Ανδρίτσου ότι, σχεδόν οι μισοί από το δείγμα της έρευνας απάντησαν ότι οι σχέσεις με οικογένεια (γονείς και συγγενείς) έμειναν ανεπηρέαστες από το γεγονός της φυλάκισής τους²⁰. Σχετικά με τις σχέσεις που διατηρούσαν οι έγκλειστες με τους συζύγους τους πριν τη φυλάκιση αυτές χαρακτηρίζονται καλές (70,9%), ενώ μάλιστα οι περισσότερες απάντησαν ότι ο εγκλεισμός στη φυλακή δεν προκάλεσε ρωγμή στην οικογενειακή συνοχή²¹. Τα δεδομένα αυτά, εντούτοις, έρχονται σε σύγκρουση με μία αντίστοιχη έρευνα στη Γαλλία, όπου διαπιστώθηκε ότι το ρίσκο διάλυσης του

¹⁸ Μητροσύλη, Μ., Φρονίμου, Ε. (2008). Ο.π. (σελ. 57)

¹⁹ Κουράκης, Ν., Μηλιώνη, Φ. (1999). *Ελληνικές Φυλακές, τ.Β. Γυναίκες Φυλακές Κορυδαλλού*».

²⁰ Ανδρίτσου, Α., Δασκαλάκη, Κ., Κατσουγιάννη, Κ., Παπαδοπούλου και άλλοι, (1988). «Έρευνα: Ο θεσμός της φυλακής στην Ελλάδα. Προκαταρκτική Έκθεση της Ερευνητικής Ομάδας Εγκληματολογίας του ΕΚΚΕ», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, ειδικό τεύχος 68^Α, (237-402), (σελ. 280 επ.)

²¹ Μητροσύλη, Μ., Φρονίμου, Ε. (2008). Ο.π. (σελ. 57)

γάμου είναι μεγάλο, με 11% κατά τον πρώτο μήνα εγκλεισμού, 20% κατά τον πρώτο χρόνο και 36% τα επόμενα πέντε χρόνια²². Αυτά τα σημαντικά ποσοστά κλονισμού και ρήξης των δεσμών με την οικογένεια είχαν ως αποτέλεσμα την επιδείνωση του ψυχολογικού στρες που ένιωθαν οι κρατούμενοι, ήδη λόγω του εγκλεισμού, ένταση της ιδρυματοποίησής τους, καθώς στερούνταν τα απαραίτητα σημεία αναφοράς στις σχέσεις τους με τον έξω κόσμο, και απομονωτισμό, αφού κλείνονταν στον εαυτό τους, καταστάσεις που τους αλλοτρίωναν τόσο ώστε εμποδιζόταν η ομαλή επανένταξή τους στην κοινωνία.

Ως ιδρυματοποίηση (prisonization), σύμφωνα με τον Clemmer, ορίζεται η διαδικασία αποδοχής κι εκμάθησης της κουλτούρας της φυλακής, δηλαδή του κώδικα αξιών της υποπολιτισμικής ομάδας των κρατουμένων με την ένταξη σ' αυτήν²³. Έτσι, όσο περισσότερο αποδέχεται το περιβάλλον της φυλακής ο κρατούμενος, μαθαίνοντας τους κανόνες συμπεριφοράς και τους κώδικες επικοινωνίας, υιοθετώντας ρόλους, γενικότερα συμμορφώνοντας στις επιταγές της ομάδας, τόσο περισσότερο «αποκοινωνικοποιείται» από το ελεύθερο κοινωνικό περιβάλλον. Μάλιστα, ο Clemmer σημειώνει ότι κανένας έγκλειστος δεν θα μπορούσε ν' αντισταθεί εξ ολοκλήρου στον ιδρυματισμό του, και εν τέλει θα επηρεαζόταν λιγότερο ή περισσότερο από το περιβάλλον της φυλακής²⁴. Έτσι, γίνεται σαφές πως όσο περισσότερο αποδυναμώνονται οι εκτός φυλακής δεσμοί, τόσο πιο εύκολη καθίσταται η διαδικασία «φυλακοποίησης» του εγκλείστου και η παρείσφρηση του σε μία κοινωνική ομάδα που θα λειτουργούσε ανασταλτικά και περιοριστικά στην επάνοδο του στην ελεύθερη κοινωνία.

Το σημαντικότερο ζήτημα ωστόσο που απασχολεί τους περισσότερους φυλακισμένους, αναφορικά με την οικογένεια τους, είναι αυτό της ανατροφής των ανήλικων μελών της. Ο ποινικός εγκλεισμός της μητέρας συμβάλλει προς την κατεύθυνση διάλυσης της οικογένειας, αφού στην κατανομή των κοινωνικών ρόλων μεταξύ των δύο φύλων, οι γυναίκες εξακολουθούν ακόμη και σήμερα να είναι επιφορτισμένες με την ανατροφή των παιδιών και τη συναισθηματική υποστήριξή τους. Η διασφάλιση των κοινωνικών σχέσεων των γυναικών κρατουμένων καθίσταται ιδιαίτερα δύσκολη, αν λάβει κανείς υπ' όψιν τα εμπόδια που έχει ν' αντιμετωπίσει. Ανιχνεύοντας τα προβλήματα που αντιμετωπίζει, αρχικά, ο γυναικείος έγκλειστος πληθυσμός, προκύπτει ότι ο σχετικά μικρός αριθμός των καταδικασθεισών σε στερητικές της ελευθερίας κυρώσεις και ο

²² INSEE, 2000, Doc. 706. Όπως αποτυπώθηκε από τις Μητροσύλη, Μ., Φρονίμου, Ε. (2008). Ό.π. (σελ. 58)

²³ Λαμπροπούλου, Ε. (1994), *Κοινωνικός Έλεγχος του Εγκλήματος*, Αθήνα: εκδ. Παπαζήσης, (σ.245).

²⁴ Clemmer, D. (1958), *The prison community*, β' έκδοση, Νέα Υόρκη: εκδ. Rinehart, (σ.299).

ακόμη μικρότερος αριθμός των προσωρινά κρατούμενων γυναικών οδηγεί σε περιορισμένο αριθμό φυλακών, με αποτέλεσμα συχνά οι γυναίκες να παραμένουν σε φυλακές μακριά από τα σπίτια και τις οικογένειές τους, γεγονός που εμποδίζει τη διατήρηση και ανάπτυξη των οικογενειακών σχέσεων και δεσμών. Δυστυχώς στη χώρα μας τα μόνα αποκεντρωμένα καταστήματα κράτησης γυναικών, είναι εκείνα στα Διαβατά Θεσσαλονίκης και τη Νεάπολη Λασιθίου. Σύμφωνα με την έρευνα της Θανοπούλου²⁵, το διάστημα που οι μητέρες βρίσκονταν εντός της φυλακής, τη φροντίδα των παιδιών προσχολικής ηλικίας είχαν αναλάβει, ο σύζυγος, οι γονείς, πεθεροί, τα μεγαλύτερα παιδιά, φίλοι ή σπανιότερα κάποιο ίδρυμα. Οι συνέπειες της φυλάκισης της μητέρας είναι πολύ σοβαρές τόσο για την ίδια όσο και για τα παιδιά της, ενώ τον μητρικό ρόλο καλείται ν' αναλάβει ο πατέρας, οι γιαγιάδες-παππούδες, ή ακόμη και το μεγαλύτερο παιδί της οικογένειας, ειδικότερα αν είναι κορίτσι. Ανάμεσα στα πρωτότοκα παιδιά, πολλά από αυτά σταμάτησαν το σχολείο, είτε διότι αποφάσισαν να εργαστούν, ενώ μερικά έπαψαν να κάνουν οτιδήποτε ή γυρνούσαν άσκοπα στους δρόμους²⁶.

1.1.1 Μητέρες Κρατούμενες με ανήλικα τέκνα στη φυλακή

Οι διατάξεις του Σωφρονιστικού Κώδικα ισχύουν τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες φυλακισμένες. Τ' άρθρα του Σωφρονιστικού Κώδικα δεν αφιερώνονται κατ' αποκλειστικότητα στις γυναίκες παρά τις ομολογουμένως ιδιαίτερες ανάγκες τους όσον αφορά ιδίως τη ρύθμιση θεμάτων εγκυμοσύνης και μητρότητας αλλά και υγείας και υγιεινής (όπως είναι το ζήτημα της έμμηνου ρύσης των γυναικών και τα μέτρα που λαμβάνονται τόσο σε πρακτικό επίπεδο παροχής ειδών υγιεινής όσο και ψυχολογικό μέσω υποστήριξης των γυναικών κρατούμενων αναφορικά με το ζήτημα). Ωστόσο υπάρχει ειδική πρόβλεψη στον σωφρονιστικό κώδικα για τα ανήλικα τέκνα έως 3 ετών να διαμένουν μαζί με τις μητέρες τους, για να μη προκληθεί ρήξη των συναισθηματικών δεσμών ανάμεσα στη μητέρα και το τέκνο και να ενισχυθεί η ομαλή ωρίμανση του παιδιού. Ο αποχωρισμός των παιδιών, ιδίως των νηπίων από την κρατούμενη μητέρα τους είναι ιδιαίτερα τραυματικός, και γι' αυτό το λόγο ο Σωφρονιστικός Κώδικας έχει προνοήσει για

²⁵ Θανοπούλου, Μ., Φρονίμου, Ε., Τσιλιμγκάκη, Β. (1997). *Αποφυλακίζόμενες γυναίκες: Το δικαίωμα στην Επαγγελματική Επανένταξη*. Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Σάκκουλα. (σελ. 129).

²⁶ Μητροσύλη, Μ., Φρονίμου, Ε. (2008). Ο.π. (σελ. 59)

τη δημιουργία ειδικών χώρων εντός των καταστημάτων κράτησης στους οποίους να μπορούν να παρευρίσκονται οι μητέρες με τα παιδιά τους έως τριών ετών. Στη μητέρα και το παιδί επιτρέπεται να μένουν μαζί για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα, ενώ μάλιστα το Κατάστημα Κράτησης Γυναικών Ελαιώνα Θηβών λειτουργεί τμήμα μητέρων ανηλίκων. Επιπροσθέτως, σύμφωνα με το άρθρο 21 § 3 εδ. 4 ΣΚ, οι μητέρες που έχουν μαζί τα βρέφη τους κρατούνται πάντοτε σε ατομικά κελιά, χωρητικότητας τουλάχιστον 40 κυβικών μέτρων, κατάλληλα διαρρυθμισμένα²⁷. Επισημαίνεται ότι, σύμφωνα με τους Κανόνες των Ηνωμένων Εθνών για τη «Μεταχείριση των κρατούμενων γυναικών και τα μη στερητικά της ελευθερίας μέτρα για τις γυναίκες δράστες» (ή και Κανόνες Μπανγκόκ), η ποινή του κλειστού περιορισμού ή η πειθαρχική απομόνωση απαγορεύεται να εφαρμόζεται σε εγκυμονούσες, σε γυναίκες με βρέφη και σε μητέρες που θηλάζουν στη φυλακή (κανόνας22). Αντίστοιχη διάταξη απουσιάζει από το ελληνικό σωφρονιστικό δίκαιο²⁸. Ενώ όσα ανήλικα τέκνα είναι πάνω από τριών ετών προβλέπεται η εισαγωγή τους σε ιδρύματα παιδικής μέριμνας που λειτουργούν υπό την εποπτεία των Υπουργείων Υγείας και Πρόνοιας και Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, εφόσον απουσιάζει ένα κατάλληλο συγγενικό περιβάλλον (άρ.13 §3 ΣΚ). Παράλληλα, ένα ακόμη ευνοϊκό για τις μητέρες άρθρο του Ποινικού Κώδικα (αρ.105 §7), ορίζει πως για κάθε ημέρα παραμονής σε σωφρονιστικό κατάστημα κρατούμενων υπολογίζεται ευεργετικά έως δύο ημέρες εκτιμώμενης ποινής για τις κρατούμενες μητέρες για όσο διάστημα έχουν μαζί τους τα ανήλικα τέκνα τους (προσθήκη με το άρθ.4 §2 του ν. 3904/2010). Γίνεται αντιληπτό, πως με αυτό το άρθρο ο ποινικός νομοθέτης αξιολογεί σπουδαία τη μητρότητα τόσο για την ίδια την κρατούμενη όσο για το παιδί της και μεριμνά για τη ταχύτερη αποφυλάκισή της έτσι ώστε να διασφαλίσει την μη αποκοπή των δεσμών μεταξύ της μητέρας και των ανήλικων τέκνων της και τη ταχύτερη κοινωνική της επανένταξη. Οι γυναίκες είναι συγκριτικά με τους άνδρες πιο απομακρυσμένες από τον τόπο κατοικίας τους και τις οικογένειές τους, πράγμα που δυσκολεύει τις επαφές με τους δικούς τους ανθρώπους (υποδοχή επισκεπτών, άδειες). Γι' αυτό θα μπορούσε να υποστηριχθεί η δημιουργία ιδιαίτερων τμημάτων κράτησης γυναικών σε αποκεντρωμένα καταστήματα κράτησης ανδρών. Το πρόβλημα της κράτησης μακριά από την ιδιαίτερη πατρίδα των γυναικών θα μπορούσε να αντισταθμιστεί με περισσότερες δυνατότητες επισκέψεων και με τακτικές άδειες εξόδου των κρατούμενων γυναικών, ιδίως για μητέρες που έχουν αφήσει πίσω τους τα ανήλικα παιδιά τους. Αυτό το

²⁷ Πιτσελά, Α. (2016). Ό.π.

²⁸ Πιτσελά, Α. (2016). Ό.π.

πρόβλημα μάλιστα εντείνεται όταν οι γυναίκες κρατούμενες είναι αλλοδαπές ή Ρομά και οι οικογένειες τους δεν έχουν τη δυνατότητα πρόσβασης στις ελληνικές φυλακές. Το κράτος έχει την υποχρέωση όχι μόνο για το συμφέρον της μητέρας αλλά κυρίως για το συμφέρον των παιδιών, να επιτρέψει σε μητέρες και παιδιά να έχουν επαφές όσο το δυνατόν πιο συχνές και μεγαλύτερης διάρκειας, με το να θεσπίσει μέτρα προστασίας και διατήρησης των οικογενειακών δεσμών.

1.2 Πατέρες Κρατούμενοι

Από την άλλη, αναφορικά με τη φυλάκιση του πατέρα, παρατηρείται το παράδοξο, ότι ενώ στην πλειονότητα τους οι άνδρες είναι οι κρατούμενοι γονείς, δεν δίνεται τόση βαρύτητα από την επιστημονική κοινότητα στη μελέτη του φαινομένου για την ανεύρεση πολιτικών που θα ενδυναμώσουν τις σχέσεις των πατέρων κρατουμένων με τα παιδιά τους²⁹. Όπως υποστηρίζει ο Αλοσκόφης *«Οι έρευνες επιβεβαιώνουν πως η πατρότητα παραμένει βασική παράμετρος της προσωπικής ταυτότητας [του φυλακισμένου], ανεξάρτητα από την ηλικία του και τη διάρκεια της ποινής του, ακόμη και αν έχει προσωρινά αποκοπεί από την οικογένειά του, παρά την έλλειψη θετικών πατρικών προτύπων κατά την παιδική του ηλικία και παρά το γεγονός ότι μπορεί να μη διατηρούσε τακτική επικοινωνία με τα παιδιά του πριν από τη φυλάκιση»*³⁰. Ταυτόχρονα συμπληρώνει ότι *«γενικά, η φυλάκιση του πατέρα φαίνεται να έχει δυσμενέστερες συνέπειες από τη φυλάκιση της μητέρας στην υλική ευημερία, τη χρήση ναρκωτικών και την παραβατικότητα των παιδιών - κυρίως των αγοριών. Η φυλάκιση της μητέρας συσχετίζεται περισσότερο μόνο με εσωστρεφείς αντιδράσεις των παιδιών και των εφήβων, όπως η κατάθλιψη και το άγχος»*³¹, καθιστώντας σαφές ότι οι συνέπειες της φυλάκισης του γονιού δεν αγγίζουν μόνο τον ίδιο αλλά έχουν άμεσες προεκτάσεις και στην οικογένεια του, και ειδικότερα στα παιδιά. Σχετικά με τις επισκέψεις που δέχονταν οι άνδρες κρατούμενοι από τα παιδιά τους, οι Ανδρίτσου και συν. υποστηρίζουν ότι το 48% εξ αυτών δεχόταν επισκέψεις από τα παιδιά του (κυρίως στις φυλακές της Χαλκίδας και του Βόλου), ενώ τα παιδιά φαίνεται να επισκέπτονταν περισσότερο τους μη υπότροπους από τους υπότροπους γονείς. Παράλληλα φαίνεται ότι μόλις το 12% των κρατουμένων δεχόταν αλληλογραφία από τα παιδιά του (κυρίως από τις φυλακές της Χαλκίδας

²⁹ Αλοσκόφης, Ο. (2018 Οκτώβριος). «Ο «ξεχασμένος» κρατούμενος πατέρας και τα παιδιά του: σύγχρονες έρευνες και σωφρονιστική πολιτική», *Crime Times*, 7, Όπως ανακτήθηκε: <https://www.crimetimes.gr/> (27/05/2021).

³⁰ Αλοσκόφης, Ο., (2018 Οκτώβριος). Ό.π.

³¹ Αλοσκόφης, Ο., (2018 Οκτώβριος). Ό.π.

και της Τίρυνθας) ενώ και πάλι αυτό ίσχυε στους μη υπότροπους από τους υπότροπους τρώφιμους των καταστημάτων³². Οι μελέτες δείχνουν ότι μετά τη φυλάκιση του πατέρα, οι μητέρες είναι εκείνες που κατά κανόνα διασφαλίζουν τη διατήρηση των σχέσεων με αυτόν και τα παιδιά του. Τις περισσότερες φορές αναπτύσσεται ένα συνεργατικό κλίμα μεταξύ των γονιών για την ανατροφή των παιδιών τους, ωστόσο δεν είναι σπάνιο οι συγκρουσιακές σχέσεις μεταξύ του ζευγαριού να ωθήσουν τις συζύγους ν' αποκόψουν τα παιδιά από τον έγκλειστο πατέρα τους, διακόπτοντας κάθε μορφή επικοινωνίας μαζί του³³. Ένας σημαντικός προβληματισμός ωστόσο για τους πατέρες φυλακισμένους είναι το αν θα πρέπει ν' αποκαλύψουν στα παιδιά τους την αλήθεια για το ότι βρίσκονται σε σωφρονιστικό κατάστημα ή να το κρατήσουν κρυφό για να διαφυλάξουν την αθωότητα της ηλικίας τους και τη ψυχική ανθεκτικότητά τους. Εντούτοις, το ψέμα παρεμποδίζει την έκφραση συμπαράστασης από το κοινωνικό περιβάλλον αφού το περιβάλλον του φυλακισμένου απομακρύνεται γιατί δε γνωρίζει τι να πει στα παιδιά, ενώ μάλιστα όταν αποκαλυφθεί η αλήθεια στα παιδιά θα κλονιστεί η εμπιστοσύνη τους στους γονείς, ιδιαίτερα όταν την πληροφορηθούν από άλλες πηγές³⁴. Από την άλλη, ακόμα κι αν ο κρατούμενος επιδιώξει την επικοινωνία με τα παιδιά του, η επανάληψη της σκηνης του αποχωρισμού, οι περιφρονητικά παραμελημένοι χώροι, η παγερή συμπεριφορά ορισμένων μελών του προσωπικού και η δευτερογενής ιδρυματοποίηση στην οποία υποβάλλεται η οικογενειακή τους ζωή έχουν ως αποτέλεσμα ένα σημαντικό ποσοστό των παιδιών να βιώνει τελικά το επισκεπτήριο ως αρνητική εμπειρία. Η συνειδητοποίηση της πατρικής ευθύνης αποτελεί ισχυρό κίνητρο για την αποχή του εγκλείστου από το έγκλημα μετά την αποφυλάκιση (desistance)³⁵ κι έτσι η σταδιακή αποξένωση που καλλιεργείται μεταξύ του φυλακισμένου γονέα και της οικογένειάς του, οδηγεί σε απομάκρυνση από τους δεσμούς που βοηθούν στην ομαλή κοινωνική του επανένταξη.

Σε μία προσπάθεια εξομάλυνσης αυτών των προβλημάτων, πέρα από τα δικαιώματα που κατοχυρώνονται στον σωφρονιστικό κώδικα αναφορικά με την επικοινωνία (επισκεπτήρια, αλληλογραφία, τηλεφωνική επικοινωνία, άδειες, μέτρο ημιελεύθερης διαβίωσης) το τελευταία

³² Ανδρίτσου, Α., Δασκαλάκη, Κ., Κατσουγιάννη, Κ., Παπαδοπούλου και άλλοι, (1988). Ό.π. (σελ. 283 επ.).

³³ DeHart, D., Shapiro, C., & Clone, S., (2018). «The pill line is longer than the chow line»: the impact of incarceration on prisoners and their families», *The Prison Journal*, Advance access, (σελ. 1-25)

³⁴ Αλοσκόφης, Ο. (2019 Νοέμβριος). «Διλήμματα του κρατούμενου πατέρα», *The Art of Crime*, Όπως ανακτήθηκε: <https://theartofcrime.gr/> (29/05/2021).

³⁵ Αλοσκόφης, Ο. (2018 Μάιος). «Ο θεσμός των επισκεπτηρίων σε κρατούμενους: τα επισκεπτήρια στο Κ.Κ. Κορυδαλλού από το 2005 ως το 2014», *The Art of Crime*, 4, Όπως ανακτήθηκε: <https://theartofcrime.gr/> (30/05/2021)

χρόνια έχουν τεθεί σε εφαρμογή διάφορα θεσμικά μέτρα, προγράμματα και δράσεις σε αρκετές αναπτυγμένες χώρες για τη διευκόλυνση της επικοινωνίας του κρατουμένου με τα παιδιά του και την ενίσχυση του συναισθηματικού τους δεσμού³⁶. Όπως διαπιστώνει και ο Αλοσκόφης «κάποια από αυτά βελτιώνουν τους όρους επικοινωνίας με τα παιδιά, όπως τη διάρκεια, τη συχνότητα και την ευελιξία των προγραμμάτων επισκεπτηρίου χωρίς διαχωριστικό μέσο (πρωινά και απογευματινά, 6-7 ημέρες την εβδομάδα, Σαββατοκύριακα και αργίες) για όλους τους εγκλείστους (ανεξάρτητα από την ιδρυματική διαγωγή τους). Διαμορφώνονται παιδοκεντρικοί χώροι διεξαγωγής των επισκεπτηρίων (με παιδική διακόσμηση, έπιπλα, παιχνίδια) και οργανώνονται υπαίθριες οικογενειακές γιορτές. Επιτρέπονται οικογενειακά επισκεπτήρια μακράς διάρκειας σε ιδιωτικό χώρο ενώ παράλληλα οι έλεγχοι ασφάλειας για τα παιδιά γίνονται διακριτικά από εκπαιδευμένο προσωπικό· προσφέρονται φιλικόι χώροι αναμονής (κέντρα επισκεπτών) με δυνατότητες ενημέρωσης, συμβουλευτικής υποστήριξης και φροντίδας παιδιών»³⁷. Παράλληλα αναπτύσσονται μέτρα που στόχο έχουν την οικονομική και ψυχολογική υποστήριξη της οικογένειας. Για παράδειγμα, μία ιδέα αφορά στην κάλυψη του κόστους μετάβασης και διαμονής άπορων οικογενειών με ανήλικα παιδιά, για έναν ελάχιστο αριθμό επισκέψεων κάθε έτος, όταν ο γονέας κρατείται μακριά από τον τόπο μόνιμης κατοικίας του, ενώ ακόμη οι μητέρες των ανήλικων παιδιών των κρατουμένων θα μπορούσαν να λαμβάνουν οικονομική και ψυχοκοινωνική υποστήριξη από το ευρύτερο σύστημα υπηρεσιών υγείας και πρόνοιας στην κοινότητα διαμονής τους.

Δεδομένου ότι η στέρηση της ελευθερίας συνδέεται με μια πληθώρα κοινωνικών προβλημάτων, ιδίως με κατάρρευση της οικογενειακής ζωής και του εργασιακού βίου (απώλεια θέσης εργασίας και κοινωνικής ασφάλισης), στην πράξη δεν υποφέρει μόνο ο δράστης αλλά και η οικογένειά του. Εξάλλου, η ποινή δεν περιορίζεται στον χρόνο έκτισης, αλλά επεκτείνεται και για το χρονικό διάστημα μετά την αποφυλάκιση, π.χ. κατά την εξεύρεση απασχόλησης.

³⁶ Ενδεικτικά: Troy, V., McPherson, K.E., Emslie, C., Gilchrist, E. (2018). «The feasibility, appropriateness, meaningfulness, and effectiveness of parenting and family support programs delivered in the criminal justice system: a systematic review», *Journal of Child and Family Studies*, (σελ. 1-16)

³⁷ Αλοσκόφης, Ο., (2018 Οκτώβριος). Ο.π.

2. Επαγγελματική Επανάταξη

Η εργασία μέσα στη φυλακή διαδραματίζει σπουδαίο ρόλο στη ζωή των κρατουμένων, καθώς από τη μία τους προσφέρει τον ευεργετικό υπολογισμό των ημερών και άρα μια συντομότερη αποφυλάκιση τους και από την άλλη μειώνει τα άγχη του εγκλεισμού ενώ πολύ συχνά παρέχει στους φυλακισμένους τα εργαλεία που τους είναι απαραίτητα για να διεκδικήσουν δυναμικά την εργασιακή τους επανένταξη μετ' έπειτα, κατά την αποφυλάκισή τους. Επιπλέον, οι ίδιοι οι κρατούμενοι διαβλέπουν απαραίτητη την εργασία και είναι το πρώτο μέλημα γι' αυτούς μετά την αποφυλάκιση, αφού πιστεύουν ότι *«τα οικονομικά προβλήματα δεν θα τους λείψουν και σε αυτό συντελούν τόσο το στίγμα και η κοινωνική απόρριψη, όσο και η επαγγελματική αποπροσαρμογή»*³⁸.

Για την εργασιακή επανένταξη, ο σωφρονιστικός κώδικας προβλέπει τόσο την εκπαιδευτική και επαγγελματική κατάρτιση στα πλαίσια της φυλακής με την παροχή θέσεων εργασίας και εκπαιδευτικών προγραμμάτων εντός των σωφρονιστικών καταστημάτων, όσο και τη χορήγηση αδειών εκπαιδευτικού χαρακτήρα (αρ.58 Σ.Κ.) στοχεύοντας να ενισχύσει τον φυλακισμένο στην προσπάθεια του ν' αποκτήσει εφόδια που θα τον καταστήσουν ικανό να διεκδικήσει θέσεις στην αγορά εργασίας και να αποτρέψει μία ενδεχόμενη υποτροπή και επιστροφή στο έγκλημα. Παράλληλα, στα άρ. 59-64 του Σ.Κ. αναφέρονται οι θεσμοί της ημιελεύθερης διαβίωσης εργαζομένων στην κοινότητα κρατουμένων, της τμηματικής έκτισης της ποινής καταδίκων, και της παροχής κοινωφελούς εργασίας. Αυτοί οι θεσμοί, μαζί με αυτόν της υφ' όρων απόλυσης (προβλέπεται στον Π.Κ. αρ. 105-110^A) αν και θεωρούνται τρόποι εκτέλεσης της ποινής δεν παύουν να λειτουργούν ως τρόποι αποϊδρυματοποίησης και επανένταξης, εφόσον συντελούν στην ανάκτηση μέρους της περιορισμένης με την ποινή ελευθερίας, ενώ ταυτόχρονα προετοιμάζουν τους φυλακισμένους που πρόκειται σύντομα να απολυθούν για τη μετάβασή τους στο ελεύθερο περιβάλλον³⁹. Όπως υποστηρίζουν οι Δασκαλάκη και συν. *«αν και τον πρώτο χρόνο εφαρμογής των αδειών (1991) το ποσοστό των αποδράσεων κυμαινόταν στο 1.4% σύμφωνα με στοιχεία του Υπ. Δικαιοσύνης, εντούτοις ήταν αναμενόμενο και ως θεσμός θεωρείται επιτυχημένος»*⁴⁰. Όπως

³⁸ Δασκαλάκη, Η., Παπαδοπούλου, Π., Τσαμπαρλή, Δ., Φρονίμου, Ε. (1998). «Φυλακισμένοι, πρώην φυλακισμένοι και κοινωνικός αποκλεισμός», Διαστάσεις του Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελλάδα: κύρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής, Έκθεση για το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο, τόμος Α', Αθήνα: ΕΚΚΕ, (σελ. 372 επ.)

³⁹ Μητροσύλη, Μ., Φρονίμου, Ε. (2008). Ό.π. (σελ. 29)

⁴⁰ Δασκαλάκη, Η., Παπαδοπούλου, Π., Τσαμπαρλή, Δ., Φρονίμου, Ε. (1998). Ό.π. (σελ. 376).

ειπώθηκε και παραπάνω, τα δικαιώματα που διασφαλίζει ο σωφρονιστικός κώδικας στους φυλακισμένους, παρέχονται και απευθύνονται σε όλους ανεξαρτήτως φύλου, παρ' όλα αυτά αναφορικά με το ζήτημα της εργασίας εντός των φυλακών εγείρονται ορισμένοι προβληματισμοί, κατά πόσο αυτές οι διακηρύξεις του Σ.Κ. λαμβάνουν χώρα στην πράξη κυρίως όταν αφορούν τις γυναίκες κρατούμενες.

2.1 Ιδιαιτερότητες Εργασιακών Δικαιωμάτων Γυναικών Κρατούμενων Συγκριτικά με Άρρενες Κρατούμενους

Η θέση των νεαρών γυναικών κρατούμενων φαίνεται να είναι εξαιρετικά μειονεκτική όσον αφορά τις δυνατότητες σχολικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης σε σχέση με τον αντίστοιχο ανδρικό πληθυσμό κρατούμενων. Το βασικότερο πρόβλημα το οποίο απασχολεί τα περισσότερα κράτη είναι για τις κρατούμενες γυναίκες πιο σοβαρό από ό,τι για τους άνδρες, είναι η πρόσβαση σε εργασία, εκπαίδευση, μετεκπαίδευση και σε δραστηριότητες ελεύθερου χρόνου. Επειδή οι γυναίκες κρατούμενες είναι ολιγάριθμες επισύρουν συνήθως λιγότερη προσοχή από ό,τι οι άνδρες ομόλογοί τους στην καθημερινή σωφρονιστική πραγματικότητα (π.χ. σχετικά με τα προγράμματα επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης καθώς και επιμορφωτικών, πολιτιστικών, αθλητικών και άλλων δραστηριοτήτων)⁴¹. Η πρόσβαση των γυναικών σε παραγωγική εργασία δεν θα έπρεπε να είναι περιορισμένη, λόγω του ότι αυτές συχνά στεγάζονται σε τμήμα γυναικών ενός καταστήματος κράτησης ανδρών. Οι γυναίκες θα πρέπει να έχουν τη δυνατότητα να απασχοληθούν ευρύτερα και να μην περιορίζονται στις λεγόμενες παραδοσιακές γυναικείες δουλειές (π.χ. καθαριότητα, κουζίνα, κοπτική, ραπτική, εργόχειρο)⁴². Σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή για την Πρόληψη του Βασανισμού (CPT), η απουσία προσφοράς ισότιμης προς τους άνδρες πρόσβασης των γυναικών σε καθεστώς χρήσιμων δραστηριοτήτων θα μπορούσε, ανάλογα με τις περιστάσεις, να αξιολογηθεί ως ταπεινωτική μεταχείριση⁴³. Κοινωνικο-παιδαγωγικά προγράμματα και προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης και εκπαίδευσης εν γένει δε λειτουργούν σε σταθερή και μόνιμη βάση αλλά αποσπασματικά, με την υποστήριξη βέβαια του σωφρονιστικού προσωπικού, δεδομένου ότι βασικά τέτοια προγράμματα λειτουργούν σποραδικά

⁴¹ Πιτσελά, Α. (2016). Ό.π.

⁴² Πιτσελά, Α. (2016). Ό.π.

⁴³ Απόσπασμα από τη 10η ετήσια έκθεση, CPT, (2000), Όπως ανακτήθηκε (04/06/2021): <https://rm.coe.int/> (σελ. 14 παρ. 25)

στο πλαίσιο ευρωπαϊκών προγραμμάτων⁴⁴. Την ίδια στιγμή δεν προβλέπονται ούτε από κοινού (εκπαιδευτικού, εργασιακού και ψυχαγωγικού χαρακτήρα) δραστηριότητες των δύο φύλων για τις γυναίκες που μένουν σε τμήματα γυναικών σε καταστήματα κράτησης ανδρών ενώ μέχρι πολύ πρόσφατα η απουσία πρόσβασης των γυναικών (τόσο των νεαρών όσο και των ενηλίκων) σε αγροτικές φυλακές αποτελούσε ένα ακανθώδες ζήτημα της ελληνικής πολιτείας που δεν είχε μεριμνήσει για να το αντιμετωπίσει. Ο κανόνας 26.4 των Ευρωπαϊκών Σωφρονιστικών Κανόνων⁴⁵ επικαλούμενος την αρχή της μη διάκρισης (13^{ος} κανόνας), ορίζει ότι δεν πρέπει να γίνεται διάκριση με βάση το φύλο για το είδος της προσφερόμενης εργασίας. Ακόμη σύμφωνα με στοιχεία της Θανοπούλου, οι περισσότερες γυναίκες, αναφορικά με τη χρησιμότητα της εργασίας στη φυλακή για την επερχόμενη επανένταξή τους, πιστεύουν ότι «(η εργασία) δεν μπορεί να της βοηθήσει γιατί δεν τους προσφέρει ουσιαστική γνώση» ενώ κάποιες από αυτές δηλώνουν ότι «τους είναι χρήσιμη διότι έμαθαν μία τέχνη» αναφερόμενες στην εργασία τους στο ταπητουργείο⁴⁶.

Παρά τις αντιξοότητες που μπορεί να παρατηρούνται αναφορικά με τη λειτουργία των προγραμμάτων και τη συμπερίληψη ικανοποιητικού αριθμού κρατουμένων, το έτος 2006, στις Γυναικείες Φυλακές Κορυδαλλού, λειτούργησαν σε καθημερινή βάση με ευεργετικό υπολογισμό ημερών, χωρίς ωστόσο την παροχή αμοιβής τα εξής εκπαιδευτικά προγράμματα, όπως τα καταγράφουν οι Μητροσύλη και Φρονίμου⁴⁷:

- ΙΕΚ Ζαχαροπλαστικής
- Σχολείο Δεύτερης Ευκαιρίας
- Τμήμα Εκμάθησης της Ελληνικής Γλώσσας
- Μαθήματα Λυκείου
- Το Ταπητουργείο
- Το Εργαστήρι Ζωγραφικής
- Το Εργαστήρι Κοσμήματος (το συγκεκριμένο πρόγραμμα οργανώνεται από το ΚΕΘΕΑ και απευθύνεται αποκλειστικά στις τοξικοεξαρτημένες κρατούμενες)

⁴⁴ Πιτσελά, Α. (2016). Ό.π.

⁴⁵ Συμβούλιο της Ευρώπης, Recommendation Rec(2006)2 of the Committee of Ministers to member states on the European Prison Rules, Όπως ανακτήθηκε (03/06/2021): <https://search.coe.int/>

⁴⁶ Θανοπούλου, Μ., Φρονίμου, Ε., Τσιλιμγκάκη, Β. (1997). Ό.π. (σελ 145)

⁴⁷ Μητροσύλη, Μ., Φρονίμου, Ε. (2008). Ό.π (σελ. 69 επ.)

Ωστόσο, όπως διαπιστώνουν οι ερευνήτριες, στις αδυναμίες των προγραμμάτων συγκαταλέγονται η αποσπασματικότητα τους, η μικρή χρονική τους διάρκεια, ο περιορισμένος αριθμός θέσεων, και η απουσία σύνδεσης με την αγορά εργασίας, παράγοντες που δυσχεραίνουν την αποδοτικότητα τους σε σχέση μάλιστα με το πόσο βοηθούν τις φυλακισμένες στην επαγγελματική τους επανένταξη.

Σε αντιδιαστολή με τις ευκαιρίες που δίνονται στις γυναίκες εντός των φυλακών για παραγωγική εργασία, βρίσκονται οι δυνατότητες που παρέχονται στους άνδρες ομόλογούς τους. Έτσι, φαίνεται πως στα σωφρονιστικά καταστήματα ανδρών και ειδικότερα στις αγροτικές φυλακές της χώρας οι κρατούμενοι έχουν τη δυνατότητα να βρίσκονται σ' ένα «ανοικτό» περιβάλλον που απαλύνει τα δεινά του εγκλεισμού εξασφαλίζοντας τους μεγαλύτερη ελευθερία, διευκολύνοντας τη πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες, ενισχύοντας το αίσθημα της ασφάλειάς τους και αυξάνοντας την αυτονομία και την αυτοπεποίθησή τους. Για τους λόγους αυτούς τα τελευταία, τέθηκε σε λειτουργία η πρώτη γυναικεία αγροτική φυλακή δυναμικότητας τριάντα τροφίμων⁴⁸. Κατ' αυτό τον τρόπο, η οργάνωση και λειτουργία της πρώτης Αγροτικής Φυλακής για γυναίκες κρατούμενες αποτελεί τελικά μια ελάχιστη ένδειξη του σεβασμού της αρχής της ισότητας των δύο φύλων στο σωφρονιστικό πεδίο⁴⁹. Ωστόσο, κι εδώ αξίζει να ειπωθεί πως εκτός από τις αγροτικές φυλακές, που απασχολούν το μεγαλύτερο κομμάτι των κρατουμένων σε αγροτικές εργασίες, δεν υπάρχει εκτεταμένη προσφορά εργασίας, αναφορικά με άλλου τύπου φυλακών. Τα τελευταία χρόνια γίνονται προσπάθειες του Υπουργείου Δικαιοσύνης σε συνεργασία με τον Οργανισμό Απασχολήσεως Εργατικού Δυναμικού (ΟΑΕΔ), με την ενθάρρυνση της Ευρωπαϊκής Ένωσης οργάνωσης εκπαιδευτικών προγραμμάτων που θα στοχεύουν να ενισχύσουν τους άνδρες αποφυλακισμένους στην επαγγελματική τους αποκατάσταση⁵⁰. Μερικά από τα προγράμματα που έχουν λάβει χώρα κατά το παρελθόν είναι τα εξής⁵¹:

- Πρόγραμμα ταχύρρυθμης επαγγελματικής κατάρτισης με εννεάμηνη εκπαίδευση και επιδότηση των εκπαιδευόμενων (φυλακή της Τίρυνθας) για τη λήψη πτυχίου ειδικότητας

⁴⁸ Πανάγος, Κ. (Νοέμβριος 2017). «Η πρώτη αγροτική φυλακή για κρατούμενες: η αποκατάσταση της αρχής της ισότητας των φύλων στο σωφρονιστικό πεδίο», *The Art of Crime*, 3, Όπως ανακτήθηκε: <https://theartofcrime.gr> (06/06/2021).

⁴⁹ Αρχιμανδρίτου Μ., (2000). *Η ανοιχτή έκταση της ποινής*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, (σελ 463).

⁵⁰ Για τις ευπαθείς κοινωνικές ομάδες βλ. σχετικά ΟΑΕΔ: <https://www.oaed.gr/>

⁵¹ Δασκαλάκη, Η., Παπαδοπούλου, Π., Τσαμπάρλη, Δ., Φρονίμου, Ε. (1998). Ό.π. (σελ. 373).

μηχανοτεχνίτη (αξιίζει να σημειωθεί ότι κάθε χρόνο η ειδικότητα αλλάζει μετά από έρευνα αγοράς)

- Πρόγραμμα εκπαίδευσης κρατουμένων (δικαστική φυλακή του Κορυδαλλού) πάνω στη χρήση ηλεκτρονικών υπολογιστών, ηλεκτρονική τυπογραφία, ηλεκτρολογία αυτοκινήτου κα.
- Πρόγραμμα του Υπ. Δικαιοσύνης για επαγγελματική κατάρτιση στη βιβλιοδεσία και την τυπογραφία
- Πρόγραμμα του Θεσσαλικού Κέντρου Ερευνών (ιδιωτική πρωτοβουλία) εκπαίδευσης κρατουμένων στις υδραυλικές και ηλεκτρολογικές εργασίες (δικαστική φυλακή της Λάρισας)

Από αυτό γίνεται επομένως κατανοητό, πως οι ευκαιρίες επαγγελματικής αποκατάστασης των αποφυλακισμένων ανδρών είναι σαφώς περισσότερες από αυτές που δίνονται στις γυναίκες. Την ίδια στιγμή, παρατηρείται ότι τα εκπαιδευτικά προγράμματα που απευθύνονται στις γυναίκες είναι περισσότερο «ψυχαγωγικού» χαρακτήρα, σε αντίθεση με αυτά των ανδρών τα οποία προσφέρουν τεχνικές δεξιότητες, εργαλεία δηλαδή χρήσιμα για την ανεύρεση εργασίας μετά την αποφυλάκιση. Έτσι, συμπεραίνεται πως, ακόμη και σήμερα, οι γυναίκες κατανοούνται από την πολιτεία περισσότερο ως μητέρες παρά ως εργαζόμενες και αυτό αποτυπώνεται από την έμφαση που δίνεται τόσο από τον σωφρονιστικό κώδικα όσο και από τις πολιτικές που ακολουθούνται από το κράτος στην ενίσχυση και διασφάλιση των οικογενειακών τους δεσμών παρά στην προσφορά εργασιακών πλεονεκτημάτων για τη διεκδίκηση θέσεων στην αγορά εργασίας.

Αποφυλάκιση και Μεταϊδρυματική αρωγή

Η διαδικασία της προετοιμασίας για την αποφυλάκιση χαρακτηρίζεται από εντατική προετοιμασία του κρατούμενου με το σχεδιασμό του προγράμματος της επανένταξης και τη διασύνδεσή του με την κοινωνία. Στον κύριο πυρήνα αυτού του σχεδίου της επανένταξης είναι κυρίως η κάλυψη των βασικών αναγκών επιβίωσης (όπως φαγητό, στέγη και οικονομική βοήθεια) ενώ έπονται η υποστήριξη, η απεξάρτηση, η αλλαγή συμπεριφοράς και στάσεων. Για την εξυπηρέτηση αυτής της διαδικασίας επιστρατεύονται όλες οι δομές που θα μπορούσαν να συμβάλουν σε αυτό (όπως τα κέντρα ημιελεύθερης διαβίωσης, τα προγράμματα πριν την αποφυλάκιση κλπ.)⁵². Συνήθως στα προγράμματα παρέμβασης προτιμάται η ατομική διαχείριση ενώ δεν λείπουν οι πρακτικές αναφορικά με τη σύνδεση του αποφυλακισμένου με τον επαγγελματία αναφοράς και η διαμεσολάβηση για τη διασύνδεση του πρώτου με την κοινότητα εκτός των τειχών της φυλακής. Όταν μάλιστα οι επαγγελματίες δεν επαρκούν «επιστρατεύονται» οι νέες τεχνολογίες για να ενισχύσουν το έργο της πολιτείας για επανένταξη των αποφυλακισμένων. Για παράδειγμα, σύμφωνα με τη Μηλίωνη: *«στη χώρα μας υλοποιείται πειραματικά σε 10 Καταστήματα Κράτησης το έργο Ηλεκτρονικές Υπηρεσίες για τη διασύνδεση των αποφυλακιζομένων με την κοινωνία, με το οποίο οι κρατούμενοι οι οποίοι εκτίουν το τελευταίο τμήμα της ποινής τους μπορούν να ενημερωθούν για τις δυνατότητες που έχουν μετά την αποφυλάκισή τους στους τομείς στέγη, σίτιση, απασχόληση, υγεία, πρόνοια, εκπαίδευση, κατάρτιση μέσω μίας ηλεκτρονικής πλατφόρμας, οι πληροφορίες της οποίας ανανεώνονται και επικαιροποιούνται σχεδόν καθημερινά»*⁵³.

Η δομή και το περιεχόμενο των προγραμμάτων κοινωνικής επανένταξης θα πρέπει να είναι προσαρμοσμένα στις ανάγκες του κρατούμενου και να στοχεύουν στην κινητοποίησή του. Υπάρχουν προγράμματα που ακολουθούν συμπεριφορικά και γνωσιακά μοντέλα αλλαγής συμπεριφοράς και στάσης. Το πρόγραμμα FOR ...A Change είναι ένα πρόγραμμα 13 ομαδικών συναντήσεων που προσπαθεί να κινητοποιήσει τον κρατούμενο και να διαμορφώσει το πρόγραμμα για την αλλαγή του. Στις ομαδικές συναντήσεις συμμετέχουν επαγγελματίες που

⁵² Μηλιώνη, Φ. (2016). Προγράμματα Επανένταξης Αποφυλακισμένων. Στο: Γασπαρινάτου, Μ. (Επιμ.), *Έγκλημα και Ποινική Καταστολή σε Εποχή Κρίσης- Τιμητικός Τόμος για τον καθ. Κουράκη Ν.*, Αθήνα: εκδ. Σάκκουλας, Όπως ανακτήθηκε από (14/06/2021): <http://crime-in-crisis.com/>.

⁵³ Μηλιώνη, Φ. (2016). Ο.π.

ακολουθούν την παραπάνω μέθοδο. Μία από τις τελευταίες 13 συναντήσεις ονομάζεται «αγορά εργασίας» και σε αυτή καλούνται άνθρωποι και φορείς από την κοινότητα (ξενώνες, εργασία κλπ) προκειμένου να συζητήσουν με τους κρατούμενους τις ανάγκες που αντιμετωπίζουν μετά την αποφυλάκισή τους και να τους διευκολύνουν στην επίλυσή τους⁵⁴.

Εντούτοις, ιδιαίτερη μνεία θα πρέπει να γίνει στη σπουδαιότητα της αποκαταστατικής δικαιοσύνης και στο ρόλο της αναφορικά με την κοινωνική επανένταξη. Μέσω της αποκαταστατικής δικαιοσύνης πρώτα απ' όλα επικοινωνείται το σχέδιο της επανένταξης μεταξύ του κρατούμενου και του αρμόδιου φορέα, έπειτα κινητροποιούνται οι κρατούμενοι να ενεργήσουν αναφορικά με τις δράσεις που θα πρέπει να κάνουν για ν' ανταπεξέλθουν στις δυσκολίες που θ' αντιμετωπίσουν με την αποφυλάκισή τους και τέλος να προσδιορίζεται το μέγεθος της ζημίας που έχουν υποστεί τα θύματα που γίνονται ενέργειες εξυγίανσης αυτής της ζημίας από τον κρατούμενο και ουσιαστικής επανατοποθέτησης του πίσω στην ελεύθερη κοινωνία.

Συμπερασματικά, ο σημαντικότερος στόχος που έχουν ν' αντιμετωπίσουν οι φορείς μετασφρονιστικής αρωγής είναι ν' αποτρέψουν τον αποφυλακισμένο από το να εγκληματήσει ξανά, έχοντας ως αποτέλεσμα μία ενδεχόμενη επιστροφή σε κάποιο σφρονιστικό περιβάλλον. Για να το πετύχουν αυτό θα πρέπει από τη μία ν' αφουγκραστούν τις ιδιαίτερες ανάγκες των αποφυλακισμένων στη βάση του φύλου τους, που διαμορφώνονται από τις κοινωνικές αντιλήψεις για το ρόλο που έχει να επιτελέσει το κάθε φύλο και από την άλλη να βελτιώσουν την εικόνα που έχει το ίδιο το αποφυλακισμένο άτομο για τον εαυτό του, η οποία με τη σειρά της αναπτύσσεται μέσα από τις έμφυλες προκαταλήψεις και τα στερεότυπα και σχηματίζονται διαφορετικά στο κάθε φύλο μέσα στην κοινωνία.

⁵⁴ Μηλιώνη, Φ. (2016). Ο.π.

Επίλογος και Συμπεράσματα

Η επιτυχία της κοινωνικής επανένταξης και η συνακόλουθη αποτελεσματικότητα των προγραμμάτων που λαμβάνουν χώρα στα πλαίσια σχεδιασμού μίας ευρύτερης σωφρονιστικής και αντεγκληματικής πολιτικής κρίνονται μέσα από τη μείωση της υποτροπής. Σύμφωνα με τη Μηλιώνη «τα ποσοστά της υποτροπής των αποφυλακισμένων είναι πολύ υψηλά ακόμη και σε χώρες όπου εφαρμόζονται χρόνια πολιτικές επανένταξης. Για παράδειγμα στην Αγγλία τα ποσοστά υποτροπής των αποφυλακισμένων ανέρχονται στο 70%, την Ολλανδία πάνω από 50% και στη Σουηδία κράτος, περίπου 40%. Στη χώρα μας τα ποσοστά υποτροπής των νεαρών παραβατών άγγιζαν περίπου το 80%»⁵⁵. Η ίδια η φυλάκιση από μόνη της αποτελεί προβληματικό στοιχείο για την κοινωνική επανένταξη. Η απομόνωση, ο ιδρυματισμός και ο στιγματισμός όταν συναρτώνται με μία σειρά κοινωνικών (ιστορικό της περιθωριοποίησης, η συναισθηματική ή σωματική εκμετάλλευση, οι μικρές ή ανύπαρκτες δυνατότητες εργασιακής απασχόλησης, η χαμηλή αυτοεκτίμηση, οι φτωχές κοινωνικές δεξιότητες, το χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης όπως και η πρόωγη απομάκρυνση από το σχολικό περιβάλλον), ατομικών (η ουσιοεξάρτηση, προβλήματα ψυχικής υγείας, φτωχές διαπροσωπικές σχέσεις, αναλφαβητισμός, έλλειψη ικανότητας οικονομικής διαχείρισης), οικονομικών (η φτώχεια, η ανεργία, η μη εξειδικευμένη εργασία) και θεσμικών παραγόντων (το ποινικό μητρώο, οι παρεπόμενες ποινές αλλά και άλλες παράμετροι όπως η έλλειψη εξειδικευμένων δομών και διαδικασιών που συμβάλλουν στην επανένταξη των αποφυλακισμένων) επιτείνουν τις δυσμενείς συνέπειες του εγκλεισμού⁵⁶.

Όλα τα παραπάνω γίνονται ακόμη πιο περίπλοκα και δυσεπίλυτα όταν μπαίνει στην εξίσωση και ο παράγοντας του φύλου των αποφυλακισμένων. Το κριτήριο του φύλου σε σχέση με άλλα χαρακτηριστικά των υποκειμένων (πχ. ηλικία, κοινωνικοοικονομική κατάσταση) τις περισσότερες φορές δεν αποτελεί συχνά τον κεντρικό γνώμονα όσον αφορά στις πολιτικές κοινωνικής επανένταξης. Ωστόσο, πάνω στο φύλο δομούνται όλες οι αναπαραστάσεις της κοινωνικής ζωής και η επιτελεσματικότητα των ρόλων. Συνεπώς κρίνεται απαραίτητος ο σχεδιασμός και η υλοποίηση περισσότερο στοχευμένων προγραμμάτων που θα λαμβάνουν υπ' όψιν τα ιδιαίτερα ποιοτικά

⁵⁵ Μηλιώνη, Φ. (2016). Ο.π.

⁵⁶ Μηλιώνη, Φ. (2016). Ο.π.

χαρακτηριστικά των εγκλειστών και θα βασίζουν την κοινωνική τους επανένταξη με κριτήριο αυτά.

Στην παρούσα εργασία, έγινε προσπάθεια διερεύνησης των όρων κοινωνικής επανένταξης στη βάση του βιολογικού φύλου και όχι με γνώμονα τα κοινωνικά φύλα τα οποία είναι περισσότερα από δύο (αρσενικό, θηλυκό) και πιο σύνθετα. Εξάγεται ως συμπέρασμα, λοιπόν, πως η κοινωνική επανένταξη είναι πολιτισμικά προσανατολισμένη με όρους επιτελεσματικότητας των ρόλων των φύλων που επιτάσσει η κοινωνία. Έτσι γίνεται φανερό πως αναφορικά με την οικογενειακή επανένταξη, οι γυναίκες κρατούμενες διαβλέπονται από το Σωφρονιστικό Κώδικα και τις διεθνείς συμβάσεις ως περισσότερο «σημαντικές» και δίνονται περισσότερα προνόμια σε αυτές για να διατηρήσουν τις γονικές τους υποχρεώσεις σε αντίθεση με τους άνδρες ομόλογούς τους. Αυτό πηγάζει από την πεποίθηση ότι οι γυναίκες οφείλουν να συντηρούν τους οικογενειακούς δεσμούς και είναι πιο ικανές να μεγαλώσουν τα παιδιά απ' ό,τι οι άνδρες. Αντιστρόφως αναφορικά με τις ευκαιρίες επαγγελματικής επαναπροώθησης οι άνδρες εδώ φαίνεται να έχουν περισσότερα κίνητρα και δυνατότητες να επανενταχθούν ομαλά. Η κοινωνία αντιλαμβάνεται τους άνδρες ως πιο υπεύθυνους, φιλόδοξους και εργατικούς και τους προσφέρει μεγαλύτερη ευελιξία στο να διεκδικήσουν τη θέση τους στην αγορά εργασίας. Ωστόσο η κοινωνική επανένταξη δεν θα πρέπει να κατανοείται αποσπασματικά αλλά ολιστικά και γι' αυτό το λόγο θα πρέπει να επιδιωχθεί ένας συγκερασμός μεταξύ της οικογενειακής και της επαγγελματικής επανόδου στην κοινωνία τόσο για τις γυναίκες όσο και για τους άνδρες.

Ολοκληρώνοντας, κρίνεται απαραίτητο να λεχθεί η περιορισμένη ερευνητική εμπειρία σχετικά με τα ζητήματα φύλου και κυρίως όσον αφορά τη λοάτκι+ και queer προβληματική. Θεωρείται χρήσιμη η εμπειρική αναζήτηση και η διερεύνηση των μέτρων και πολιτικών που λαμβάνονται για τ' άτομα που ούτε αυτοπροσδιορίζονται, ούτε εντάσσονται στο δίπολο άνδρας-γυναίκα (πχ. trans ή non-binary άτομα), πως θεμελιώνονται τα δικαιώματά τους και τελικά πως αντιμετωπίζονται από την πολιτεία σε επίπεδο αντεγκληματικής και σωφρονιστικής πολιτικής. Το ζήτημα του φύλου και της κοινωνικής επανένταξης είναι εκτενές και σε καμία περίπτωση δεν εξαντλήθηκε εδώ και για το λόγο αυτό, είναι αναγκαία μία πιο πλήρης και σύγχρονη εξέτασή του.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

Albrecht H. J., (2002). «Εξελίξεις στο σύγχρονο σωφρονισμό: Φυλακή και Εγκλεισμός στις Σύγχρονες Κοινωνίες», Επίμετρο στο Χαΐδου, Α., *Το Σωφρονιστικό Σύστημα. Ζητήματα Θεωρίας και Πρακτικής*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

Clemmer, D. (1958), *The prison community*, β' έκδοση, Νέα Υόρκη: εκδ. Rinehart.

Davis, C., Bahr, S., Ward, C. (2012). "The process of offender reintegration: perceptions of what helps prisoners reenter society", *Criminology and Criminal Justice*, 13(4), (446-469).

DeHart, D., Shapiro, C., & Clone, S., (2018). «The pill line is longer than the chow line': the impact of incarceration on prisoners and their families», *The Prison Journal*, Advance access, (σελ. 1-25).

Heidensohn, F. (1994). Gender and Crime. Στο: Maguire, M., Morgan, R., Reiner, R. (Επιμ.), *The Oxford Handbook of Criminology*.

Laub, J.H., Sampson, R.J. (2001). "Understanding desistance from crime". Στο: Tonry M (επιμελ.) *Crime and Justice: An Annual Review of Research*. Chicago, IL: University of Chicago Press, (1–69).

LeBel, T.P., Burnett, R., Maruna, S., Bushway, S. (2008). "The 'chicken and egg' of subjective and social factors in desistance from crime". *European Journal of Criminology*, 5(2), (131–159).

Liem, M., Weggemans, D. (2018). "Reintegration Among High-Profile Ex-Offenders". *Journal of Developmental and Life-Course Criminology*, 4(1), (473-490).

Martinson, R. (1974). "What works? Questions and answers about prison reform", *The Public Interest*, 35, (22-54).

Maruna, S., Immarigeon, R., και LeBel, T. (2004). Ex-Offender Reintegration: Theory and Practice. Στο S. Maruna, & R. Immarigeon (επιμ.), *After Crime and Punishment: Pathways to Offender Reintegration* (pp. 1-25). Willan.

Troy, V., McPherson, K.E., Emslie, C., Gilchrist, E. (2018). «The feasibility, appropriateness, meaningfulness, and effectiveness of parenting and family support programs delivered in the criminal justice system: a systematic review», *Journal of Child and Family Studies*, (σελ. 1-16).

Αλεξιάδης, Στ. (1990). *Ανθρώπινα Δικαιώματα – Ποινική Καταστολή – Δώδεκα Μελέτες*. Αθήνα-Κομοτηνή : εκδ. Σάκκουλα.

Αλοσκόφης, Ο. (2018 Οκτώβριος). «Ο «ξεχασμένος» κρατούμενος πατέρας και τα παιδιά του: σύγχρονες έρευνες και σωφρονιστική πολιτική», *Crime Times*, 7, Όπως ανακτήθηκε: <https://www.crimetimes.gr/>.

Αλοσκόφης, Ο. (2018 Μάιος). «Ο θεσμός των επισκεπτηρίων σε κρατούμενους: τα επισκεπτήρια στο Κ.Κ. Κορυδαλλού από το 2005 ως το 2014», *The Art of Crime*, 4, Όπως ανακτήθηκε: <https://theartofcrime.gr/>.

Αλοσκόφης, Ο. (2019 Νοέμβριος). «Διλήμματα του κρατούμενου πατέρα», *The Art of Crime*, Όπως ανακτήθηκε: <https://theartofcrime.gr/>.

Ανδρίτσου, Α., Δασκαλάκη, Κ., Κατσουγιάννη, Κ., Παπαδοπούλου και άλλοι, (1988). «Έρευνα: Ο θεσμός της φυλακής στην Ελλάδα. Προκαταρκτική Έκθεση της Ερευνητικής Ομάδας Εγκληματολογίας του ΕΚΚΕ», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, ειδικό τεύχος 68^Α, (237-402).

Αρχιμανδρίτου Μ., (2000). *Η ανοιχτή έκτιση της ποινής*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Δασκαλάκη, Η., Παπαδοπούλου, Π., Τσαμπαρλή, Δ., Φρονίμου, Ε. (1998). «Φυλακισμένοι, πρώην φυλακισμένοι και κοινωνικός αποκλεισμός», Διαστάσεις του Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελλάδα: κύρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής, *Έκθεση για το Ευρωπαϊκό Κοινοτικό Ταμείο*, τόμος Α', Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Θανοπούλου, Μ., Φρονίμου, Ε., Τσιλιμιγκάκη, Β. (1997). *Αποφυλακιζόμενες γυναίκες: Το δικαίωμα στην Επαγγελματική Επανένταξη*. Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Σάκκουλα.

Κουράκης, Ν., Μηλιώνη, Φ. (1999). *Ελληνικές Φυλακές, τ.Β. Γυναικείες Φυλακές Κορυδαλλού*.

Λαμπροπούλου, Ε. (1994), *Κοινωνικός Έλεγχος του Εγκλήματος*, Αθήνα: εκδ. Παπαζήσης.

Μηλιώνη, Φ. (2016). Προγράμματα Επανάταξης Αποφυλακισμένων. Στο: Γασπαρινάτου, Μ. (Επιμ.), *Έγκλημα και Ποινική Καταστολή σε Εποχή Κρίσης- Τιμητικός Τόμος για τον καθ. Κουράκη Ν.*, Αθήνα: εκδ. Σάκκουλας. Όπως ανακτήθηκε από: <http://crime-in-crisis.com/>.

Μητροσύλη, Μ., Φρονίμου, Ε. (2008). *Οικογενειακή, κοινωνική και επαγγελματική επανάταξη ειδικών ομάδων πληθυσμού: Η περίπτωση των γυναικών κρατουμένων*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

Πανάγος, Κ. (Νοέμβριος 2017). «Η πρώτη αγροτική φυλακή για κρατούμενες: η αποκατάσταση της αρχής της ισότητας των φύλων στο σωφρονιστικό πεδίο», *The Art of Crime*, 3, Όπως ανακτήθηκε: <https://theartofcrime.gr>.

Πιτσελά, Α. (2016). Γυναίκες στις ελληνικές φυλάκες. Στο: Γασπαρινάτου, Μ. (Επιμ.), *Έγκλημα και Ποινική Καταστολή σε Εποχή Κρίσης- Τιμητικός Τόμος για τον καθ. Κουράκη Ν.*, Αθήνα: εκδ. Σάκκουλας. Όπως ανακτήθηκε: <http://crime-in-crisis.com/>.

Χάιδου, Α. (2018). Ποινολογία- Σωφρονιστική. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

Στατιστικά στοιχεία από το Υπουργείο Προστασίας του Πολίτη: <http://www.minocp.gov.gr>.

10η ετήσια έκθεση, CPT, (2000): <https://rm.coe.int/>.

Συμβούλιο της Ευρώπης, Recommendation Rec(2006)2 of the Committee of Ministers to member states on the European Prison Rules: <https://search.coe.int/>